

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Ερευνών απάνθισμα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θεόδωρος Β. Θάνος

GUTENBERG

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ

ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θεόδωρος Β. Θάνος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Ερευνών Απάνθισμα

Επιστημονική Επιμέλεια: Θεόδωρος Β. Θάνος

580 (17 × 24 εκ.)

Αριθμός έκδοσης 2873

Κωδικός καταλόγου 9551295

ISBN 978-960-01-1707-3

© Copyright 2015

Εκδόσεις Gutenberg - Θ. Β. Θάνος

Αθήνα, Εκδόσεις GUTENBERG

Διδότου 37, 106 80 Αθήνα· Τηλ.: 210 36 42 003 -
210 36 41 996, 210 36 11 404 - Fax: 210 36 42 030

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης

Ιασωνίδου 13 - 546 35. Τηλ. - Fax: 210 36 42 030

www.dardanosnet.gr – e-mail: info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

Σχεδιασμός - Επιμέλεια: *Ι. Τυπάλγος*

Διορθώσεις: *Κ. Παντελίδου*

Σελιδοποίηση: *Κ. Καραμανλή*

Μακέτα εξωφύλλου: *Χρ. Παρασκευοπούλου*

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. – Ν. 2121/92, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

Printed in Greece

All Rights Reserved

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	13
-----------------------	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

1. <i>Νίκος Παναγιωτόπουλος</i> Ακαδημαϊκή λογοκρισία και επιστημονική αναστοχαστικότητα	19
2. <i>Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης</i> Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: η αναζήτηση της πορείας της στον σύγχρονο κόσμο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας	31
3. <i>Ελένη Σιάνου-Κύργιου</i> Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα: πραγματικότητα και προοπτικές	45
4. <i>Άννα Τσατσαρώνη, Αντιγόνη Σαρακινιώτη,</i> <i>Πολυχρόνης Σιφακάκης</i> Η θεωρία του συμβολικού ελέγχου και η συνεισφορά της στην κατανόηση της εκπαίδευσης και της σύγχρονης «καθολικά παιδαγωγημένης» κοινωνίας	57

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	13
-----------------------	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

1. <i>Νίκος Παναγιωτόπουλος</i> Ακαδημαϊκή λογοκρισία και επιστημονική αναστοχαστικότητα	19
2. <i>Ιωάννης Ε. Πυργιωτάκης</i> Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: η αναζήτηση της πορείας της στον σύγχρονο κόσμο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας	31
3. <i>Ελένη Σιάνου-Κύργιου</i> Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα: πραγματικότητα και προοπτικές	45
4. <i>Άννα Τσατσαρώνη, Αντιγόνη Σαρακινιώτη,</i> <i>Πολυχρόνης Σιφακάκης</i> Η θεωρία του συμβολικού ελέγχου και η συνεισφορά της στην κατανόηση της εκπαίδευσης και της σύγχρονης «καθολικά παιδαγωγημένης» κοινωνίας	57

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

5. *Αργύρης Κυρίδης*
«Ισότητα στην ελληνική εκπαίδευση; Ας γελάσω...»
Οι κοινωνικές και εκπαιδευτικές ανισότητες στην Ελλάδα
σύμφωνα με τις απόψεις φοιτητριών και φοιτητών
ελληνικών ΑΕΙ και ΑΤΕΙ 79
6. *Δήμητρα Μακρουιώτη*
Άτυπες μορφές εκπαίδευσης
και θεσμοθετημένες εκπαιδευτικές πρακτικές:
συγκλίσεις και αντιφάσεις 119
7. *Θωμάς Μαλούτας*
Διαγενεακή αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας.
Ανιχνευτική διερεύνηση της πρόσβασης των νέων
στην εκπαίδευση και το επάγγελμα στα απογραφικά
δεδομένα του 2001 και 2011 129
8. *Θεόδωρος Θάνος, Ευθύμιος Τόλιος*
Πολιτισμικές πρακτικές των γονέων και κοινωνική προέλευση . . 185
9. *Γιάννης Πεχτελίδης, Αλέξανδρος Κιουπκιολής,
Ελένη Δαμοπούλου*
Πέρα από την ιδιωτική και κρατική εκπαίδευση:
η εκπαίδευση ως ένας θεσμός των κοινών 212
10. *Απόστολος Δαρόπουλος*
Κοινωνιολογικές όψεις της ένταξης και χρήσης
των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και Επικοινωνιών (ΤΠΕ)
στην εκπαίδευση 224
11. *Αθανάσιος Τ. Καραφύλλης*
Οι απόφοιτοι της Ζαριφείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας
Αλεξανδρούπολης και του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής
Εκπαίδευσης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης 235

12. *Θεόδωρος Θάνος*
Κοινωνικοοικονομικοί και εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί
στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950-2000) 246

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ

13. *Κωνσταντίνος Λάμνιανς*
Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης:
απόπειρα προσέγγισης όψεων της σημερινής πολυ-επίπεδης
και πολύμορφης κρίσης 265
14. *Βασιλική Καντζάρα*
Η έκφραση αλληλεγγύης στην εκπαίδευση σε εποχή κρίσης:
μορφωτική και κοινωνική συμβολή 288
15. *Γεωργία Γούγα, Ιωάννης Καμαριανός*
Η εκπαιδευτική έρευνα στον καθρέφτη
της χρηματοοικονομικής κρίσης:
προς μια βιοπολιτική της εκπαιδευτικής έρευνας 310
16. *Μαρία-Σουζάννα Νικολάου*
Τα παιδιά στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης:
η αποτύπωση της κατάστασης μέσα από έρευνα
στον Τύπο (2013-2014) 318
17. *Νίκος Φωτόπουλος*
Επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση:
από την ανεργία των νέων στην πολιτική των vouchers.
Ερευνητικά δεδομένα και κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις . . . 332
18. *Βασίλης Ντακούμης*
Εκπαίδευση σε συνθήκες κρίσης 345

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ
ΣΧΟΛΙΚΗ ΒΙΑ

19. *Στράτος Γεωργούλας*
Ζητήματα μεθοδολογίας στην έρευνα για τη σχολική βία 361
20. *Θεόδωρος Θάνος, Ανδρομάχη Μπούνα*
Έμφυλες διαστάσεις της βίας στο σχολείο 377
21. *Χρήστος Τουρτούρας, Ελευθερία Μπαλή*
Κριτική θεώρηση της κοινωνιολογίας
του σχολικού εκφοβισμού 387
22. *Θεόδωρος Θάνος, Αντώνης Τσατσάκης*
Εκφάνσεις της σχολικής βίας. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών
δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης 410

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

23. *Γιώργος Νικολάου*
Ταξικές διαστάσεις της διαπολιτισμικότητας 429
24. *Διονύσης Γουβιάς, Μαρία Γκασούκα, Χρυσή Βιτσιλάκη*
Σύνδεση σχολείου και κοινότητας: σύνοψη Καλών Πρακτικών
και προτάσεις πολιτικής που προέκυψαν από την υλοποίηση
της Δράσης 7, της Πράξης «Εκπαίδευση αλλοδαπών
και παλινοστούντων μαθητών», κατά το διάστημα 2010-2013 . . 439
25. *Γεράσιμος Κουστουράκης, Γεωργία Σπηλιοπούλου,
Άννα Ασημάκη*
Εκπαιδευτικές στρατηγικές μεταναστών γονέων μαθητών
δημοτικών σχολείων εργατικών συνοικιών της Πάτρας 448
26. *Μαρία Βεργέτη, Φρόσω Χαραλαμπίδου*
Παιδιά, συλλογική ταυτότητα και εκπαιδευτική διαδικασία 456

27. *Αλεξάνδρα Βασιλοπούλου*
 Η μελέτη της ετερότητας στη σχολική τάξη:
 μια Ανάλυση Υπαγωγής Μελών 480
28. *Ευγενία Αρβανίτη*
 Διαπολιτισμικότητα και μετασχηματισμός στην εκπαίδευση:
 μια αναστοχαστική καταγραφή στο πλαίσιο της νέας μάθησης 502
29. *Adisa Teliti, Ersida Teliti*
 Η LGBT κοινότητα στην Αλβανία, προβληματισμοί
 στη διαπαιδαγώγηση 508

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ
 ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ

30. *Ελένη Μαραγκουδάκη*
 Γυναίκες και σταδιοδρομίες στον ακαδημαϊκό χώρο:
 δυσκολίες και στρατηγικές υπέρβασης 517
31. *Χρήστος Αλεξόπουλος, Ευάγγελος Χαρβούρος,
 Διονύσης Γουβιάς*
 Ο γλωσσικός σεξισμός στα εγχειρίδια γλώσσας της Γ' δημοτικού:
 μία ποσοτική ανάλυση περιεχομένου 547

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ
 ΠΕΡΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

32. *Ευαγγελία Καλεράντε*
 Γυναίκες ερευνήτριες τη δεκαετία του 1960:
 η αποδιαφοροποίηση ή η μετα-διεπιστημονικότητα
 στο κοινωνιολογικό παίγνιο 561
33. *Αντιγόνη-Άλμπα Παπακωνσταντίνου*
 Οι γονείς των μαθητών στην κοινωνιολογική έρευνα:
 ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο 568

Μαρία Βεργέτη*, Φρόσω Χαραλαμπίδου**

26.

ΠΑΙΔΙΑ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Συλλογική ταυτότητα

Η ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ περιλαμβάνεται στα αντικείμενα έρευνας των κοινωνικών επιστημών που παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Στις σύγχρονες κοινωνίες η ταυτότητα εκφράζει την ανάγκη αυτοπροσδιορισμού του ατόμου μέσω της αντίληψης του «ποιος είμαι» σε κοινωνικό περίγυρο που συχνά βιώνει μεγάλες κοινωνικές αλλαγές.¹

Η σύγχρονη μετανεωτερική κοινωνία αυτοαποκαλείται «επικοινωνιακή». Η έννοια της ταυτότητας είναι στο προσκήνιο, γιατί διανύουμε περίοδο επαναπροσδιορισμών σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου η επικοινωνία με όλα τα μέσα προσδίδει ομοιογενή χαρακτηριστικά σε όλον τον πλανήτη.²

Η σύγχρονη ενασχόληση με την ταυτότητα αντανακλά την αβεβαιότητα που έχουν προκαλέσει οι δραματικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο, ο

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

** Υποψήφια Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης

1. Howard, Judith A. (2000). «Social Psychology of Identities», *Annual Review of Sociology*, 26: 367-368.

2. Κωνσταντοπούλου, Χρυσούλα (2000). «Εισαγωγή». Στο Χρ. Κωνσταντοπούλου, Δ. Γερμανός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη & Θ. Οικονόμου (Επιμ.), *Εμείς και οι Άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και στα σύμβολα*, σ. 11-13. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.

επαναπροσανατολισμός της εργασίας, της οικογένειας, η κινητικότητα των κοινωνικών τάξεων και θέσεων, η μετανάστευση, οι ιατρικές και τεχνολογικές καινοτομίες και η επαναχάραξη των συνόρων.³ Όπως αναφέρει ο R. Jenkins, ο χάρτης των γνώσεών μας δεν αντιστοιχεί πλέον με το κοινωνικό μας περιβάλλον. Συναντούμε ανθρώπους των οποίων οι ταυτότητες και η φύση τους δεν μας είναι ξεκάθαρες. Ίσως να μην είμαστε και σίγουροι για τον εαυτό μας. Το μέλλον δεν φαντάζει το ίδιο προβλέψιμο, όπως παλαιότερα.⁴

Η έννοια

Ταυτότητες είναι τα γνωρίσματα και τα χαρακτηριστικά, οι κοινωνικοί ρόλοι και οι σχέσεις ομάδων που καθορίζουν ποιος είναι κάποιος. Οι ταυτότητες μπορεί να επικεντρωθούν στο παρελθόν, στο παρόν ή στο μέλλον, σε αυτό που αναμένεται ή που θέλει να γίνει κάποιος.⁵ Ο άνθρωπος διαμορφώνει την ατομική του ταυτότητα στις ομάδες ένταξής του. Το ατομικό και το συλλογικό είναι αλληλένδετα. Η K. Woodward θεωρεί την ατομική ταυτότητα ως τη διαδικασία κατά την οποία αναγνωρίζουμε στους εαυτούς μας έναν ιδιαίτερο αυτοπροσδιορισμό, σκεφτόμαστε δηλαδή ότι «αυτό είμαι».⁶ Ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του μέσα από τον άλλο άνθρωπο, αποκτά συνείδηση του «εγώ» μέσα από το «εσύ», από την αντιπαράθεσή του με τις άλλες ξεχωριστές προσωπικότητες.⁷

Η ατομική ταυτότητα προϋποθέτει εξ ορισμού την έννοια «ταυτόν», που παραπέμπει σε τάση για εσωτερική ενότητα του υποκειμένου με τον εαυτό του μέσα σε συνθήκες ενσωμάτωσης/διαφοροποίησης. Η ατομική ταυτότητα συγκροτείται σε συνθήκες έντονης συλλογικής δράσης και συλλογικής ιδεολογικής φόρτισης. Όπως αναφέρει ο Μ. Ψημίτης, η ταυτότητα αναφέρεται στον ίδιο μηχανισμό συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης

3. Jenkins, Richard (2007). Κοινωνική ταυτότητα (μτφρ., Κατερίνα Γεωργοπούλου). Αθήνα: Σαββάλας, σ. 37.

4. Jenkins, R., ό.π., σ. 37.

5. Oyserman, Daphna, Elmore, Kristen & Smith, George (2012). «Self, Self-Concept, and Identity». Στο Mark R. Leary & June Price Tangney (Επιμ.), *Handbook of Self and Identity*, σ. 69. New York: A Division of Guilford Publications, Inc.

6. Woodward, Kath (2004, 2008). «Questions of Identity». Στο Kath Woodward (Επιμ.), *Questioning Identity: Gender, Class, Ethnicity* (2nd ed.), σ. 19. London: Routledge (2004) -Taylor & Francis e-Library (2008).

7. Ματακιάς, Αργύρης (2005). *Λεξικό εννοιών*, σ. 579. Αθήνα: Πελεκάνος.

που καθιστά αναγνωρίσιμα στο άτομο τα αποτελέσματα της δράσης του.⁸ Οι Λ. Μαράτου-Αλιπράντη και Π. Γαληνού, αναφερόμενες στο τέλος της αποικιοκρατίας, της στρατιωτικής επιβολής των δύο υπερδυνάμεων, της πτώσης του κομμουνισμού, στη διαφορετική προσέγγιση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας και στις νέες συνθήκες εργασίας, αναφέρουν τη διεύρυνση της έννοιας και την επικράτηση του όρου της συλλογικής ταυτότητας.⁹

Συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας

Η συλλογική ταυτότητα απαντά στα ερωτήματα «ποιος είναι και ποιος δεν είναι μέλος της ομάδας, τι χαρακτηρίζει και τι δεν χαρακτηρίζει την ομάδα». Σύμφωνα με τη Μ. Βεργέτη, η συλλογική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από δύο διαστάσεις που βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Η πρώτη διάσταση αφορά το συναίσθημα θετικής ταύτισης των μελών της ομάδας. Η δεύτερη αναφέρεται στις μορφές δράσης που πηγάζουν από την ένταξη στην ομάδα. Οι δύο διαστάσεις ορίζουν το περιεχόμενο της ταυτότητας. Η ταυτότητα είναι δυναμικό και συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό φαινόμενο. Η μετεξέλιξή της πραγματοποιείται στο πλαίσιο της διαλεκτικής σχέσης της ομάδας με τον κοινωνικό της περίγυρο. Αυτό σημαίνει ότι η ταυτότητα αλλάζει συνεχώς και η αλλαγή της σημαίνει αλλαγή στα πολιτιστικά στοιχεία ή αλλαγή στην κοινωνική οριοθέτηση της ομάδας ή και τα δύο.¹⁰

Η ένταξη του ατόμου σε κοινωνικές ομάδες προκύπτει από την ανάγκη του να ταυτιστεί με κάποιους. Όπως αναφέρει ως παράδειγμα η Κ. Woodward, αν συναντήσετε κάποιον με σήμα στην μπλουζα που δηλώνει μια ομάδα, έναν οργανισμό στον οποίο ανήκετε και εσείς, αυτό σημαίνει ότι μοιράζεστε την ίδια συλλογική ταυτότητα. Ή φανταστείτε ότι ταξιδεύετε στο εσωτερικό της χώρας σας, για παράδειγμα με τρένο, και κάποιος διαβάζει μια τοπική εφημερίδα από τον τόπο που γεννηθήκατε· αμέσως ανοίγετε συζήτηση με αναφορές σε κοινές εμπειρίες. Αυτό δείχνει μια στιγμή αναγνώρισης με κάποιον με τον οποίο έχετε κάτι κοινό και μοιράζεστε μια ταυτότητα μαζί του. Συνεπώς, η ταυτότητα ορίζεται από την ομοιότητα με τους ανθρώπους που είναι σαν εμάς και από τη διαφορά με αυτούς που δεν είναι.¹¹ Για τον Η. Tajfel, υποστηρικτή της θεωρίας της κοινωνικής ταυτο-

9. Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα & Γαληνού, Παρασκευή. «Πολιτισμικές ταυτότητες: Από το τοπικό στο παγκόσμιο;», *Εμείς και οι Άλλοι*, σ. 109-111.

10. Βεργέτη, Μαρία Κ. (2000). *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας* (2η έκδ.), σ. 23-58. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

11. Woodward, *Questioning Identity*, σ. 6-7.

τητας (Social Identity Theory - SIT),¹² η κοινωνική ταυτότητα είναι η γνώση ότι ανήκεις σε μια ομάδα, αλλά επίσης και η συναισθηματική προσκόλληση στην ομάδα και η γνώση των κοινωνικών ορίων της σε σχέση με τους άλλους.¹³ Ο M. Hogg υποστηρίζει ότι η κοινωνική ταυτότητα αναφέρεται στις ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων της ίδιας ομάδας και στις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων διαφορετικών ομάδων και σχετίζεται με την ομαδική συμπεριφορά, όπως για παράδειγμα με τον εθνοκεντρισμό, με τις προκαταλήψεις της ομάδας, τις διομαδικές διακρίσεις, τη συμμόρφωση, την κανονιστική συμπεριφορά, τα στερεότυπα, την αφοσίωση, τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό.¹⁴ Όταν οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται με την ένταξή τους σε μια κοινωνική κατηγορία, υπάρχει ένας αντιληπτικός τονισμός των ενδοομαδικών ομοιοτήτων και των διομαδικών διαφορών. Επομένως, όταν η κοινωνική ταυτότητα γίνεται πιο σημαντική από την ατομική ταυτότητα, τότε οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους περισσότερο ως μέλη της ομάδας και τονίζουν τις ομοιότητες με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Αυτήν την αποπροσωποποίηση του ατομικού προσδιορισμού του εαυτού από τα ατομικά και μοναδικά χαρακτηριστικά προς τα κοινά των μελών της ομάδας και τις συναφείς συμπεριφορές υποστηρίζει η θεωρία της αυτοκατηγοριοποίησης (Self-Categorization Theory - SCT).¹⁵ Πρόκειται για τη διαδικασία που μετατρέπει την ατομική σε συλλογική συμπεριφορά και, επομένως, και τις διαπροσωπικές συμπεριφορές σε διομαδικές.¹⁶ Οι S. Reicher, R. Spears και S. A. Haslam, αναφερόμενοι στις παραπάνω θεωρίες, υπογραμμίζουν την κοινωνικότητα της κατασκευής της, αλλά και ότι η κοινωνική ταυτότητα είναι ο άξονας μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας.¹⁷

Ο F. Barth αναφέρθηκε με τις ταυτότητες των εθνικών ομάδων (ethnic groups). Εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων και τις διαδικασίες που

12. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Social Identity Theory - SIT) διατυπώθηκε το 1971 από τον Henri Tajfel και τους συνεργάτες του (M. G. Billig, R. P. Bundy & C. Flament).

13. Hogg, Michael A. (2003). «Social identity». Στο Mark R. Leary & June Price Tangney (Επιμ.), *Handbook of Self and Identity*, σ. 462. New York: Guildford.

14. Hogg, Michael A. (2012). «Social identity and the Psychology of groups». Στο Mark R. Leary & June Price Tangney (Επιμ.), *Handbook of Self and Identity* (2nd ed.), σ. 503. New York: Guildford.

15. Turner, John C. (1984). «Social identification and psychological group formation». Στο Henri Tajfel (Επιμ.), *The social dimension*, σ. 528. London: Cambridge University Press.

16. Turner, John C. (1999). «Some current issues in research in social identity and self-categorization theories». Στο Naomi Ellemers, Russell Spears & Bertjan Doosje (Επιμ.), *Social identity: Context, commitment, content*, σ. 11. England, Oxford: Blackwell.

17. Reicher, Stephen, Spears, Russell & Haslam, S. Alexander (2010). «The Social Identity Approach in Social Psychology». Στο Margaret Wetherell & Chandra Talpade Mohanty (Επιμ.), *The SAGE Handbook of Identities*, σ. 45. London: SAGE Publications Ltd.

γεννούν τις συλλογικές μορφές, εστιάζοντας στις διαδικασίες διατήρησης των ορίων μεταξύ των ομάδων. Καταλήγει ότι η αλληλοδραστική συγκρότηση των εξωτερικών διαφορών παράγει εσωτερική ομοιότητα και όχι το αντίστροφο. Η διαφορά μεταξύ των ομάδων οργανώνεται κατά την αλληλόδραση με τους άλλους, συνεπώς η ύπαρξη και μετεξέλιξη των συλλογικών ταυτοτήτων εξαρτάται από τη διατήρηση των ορίων.¹⁸ Κατά τον F. Barth, η διαφοροποίηση της εθνικής ομάδας (ethnic group) και η συνέχειά της στηρίζονται στη διατήρηση του ορίου ανάμεσα στα μέλη και στους Άλλους, παρόλο που το πολιτισμικό υλικό και τα όρια μπορούν να διαφοροποιούνται και να μεταβάλλονται. Ταυτόχρονα τόνισε τη σημασία που αποδίδουν τα μέλη των ομάδων σε εκείνα τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που θεωρούν σημαντικά για τη διαφοροποίησή τους από τις άλλες ομάδες.¹⁹

Συλλογικές ταυτότητες εμπλέκονται σε εσωτερικές ή εξωτερικές συγκρούσεις όχι μόνο λόγω υλικών συμφερόντων, αλλά και λόγω ηθικής. Δηλαδή, η ένταξη σε συγκεκριμένες ομάδες αφορά και το ερώτημα «Τι είναι καλό ή καλύτερο να κάνουμε για εμάς;».²⁰

Συνοψίζοντας, η έννοια της ταυτότητας καθορίζει την κοινωνική οριοθέτηση της ομάδας. Η συλλογική ταυτότητα εκφράζει το ίδιο, το ταυτόσημο και παράλληλα το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή το ξεχωριστό, το μοναδικό.

Μελέτες συλλογικών ταυτοτήτων σε παιδιά

Οι R. Hess και J. Turney, το 1967, στην αρχική τους μελέτη για την ανάπτυξη των πολιτικών στάσεων, μεταξύ άλλων απέδειξαν ότι τα σχολεία κατέχουν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των στάσεων και αντιλήψεων για το πολιτικό σύστημα. Επίσης, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά συνήθως έχουν αποκτήσει στοιχειώδη συμπεριφορά σε σχέση με το έθνος-κράτος τους σε πολύ νεαρή ηλικία και ότι από την όγδοη τάξη οι στάσεις, οι έν-

18. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, σ. 156.

19. Barth, Fredric (1998). «Introduction». Στο Fredric Barth (Επιμ.), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference* (2nd ed.), σ. 12-15. Long Grove, Illinois: Waveland Press, Inc. Στην ελληνική γλώσσα ο όρος ethnic groups μεταφράζεται ως εθνική ομάδα. Θα μπορούσε να αποδοθεί και ως εθνοτική ομάδα, αν ως κύριο χαρακτηριστικό της εθνότητας ορίζεται ο διακριτός πολιτισμός και όχι η ιδιότητα του «δυνάμει έθνος». Επίσης, στην ελληνική γλώσσα ο όρος nation αποδίδεται ως έθνος.

20. Kantner, Cathleen (2006). «Collective Identity as Shared Ethical Self-Understanding: The Case of the Emerging European Identity», *European Journal of Social Theory*, 9(4): 506.

νοιες και οι αντιλήψεις που είναι σημαντικές έχουν εδραιωθεί στην πολιτική κοινωνικοποίηση.²¹

Οι περισσότερες έρευνες σε σχέση με τη συλλογική ταυτότητα σε παιδιά αναφέρονται σε κοινωνικό χώρο με δυσεπίλυτα προβλήματα, όπως περιβάλλον με εντάσεις και βίαιες συγκρούσεις. Σε τέτοιο κοινωνικό περιβάλλον αυξάνει η σημαντικότητα της σχέσης ταυτότητας και εκπαίδευσης. Και αυτό γιατί τα πολιτικά καθεστώτα καθορίζουν σύμφωνα με τη δική τους ιδεολογία την εκπαιδευτική διαδικασία για τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Για να το πετύχουν αυτό, αναφέρει η Χ. Γιάννακα, επιδρούν αφενός στη διαμόρφωση του Αναλυτικού Προγράμματος και των σχολικών εγχειριδίων και αφετέρου στην επικρατούσα ιδεολογία των εκπαιδευτικών που απαρτίζουν το σχολικό σύστημα. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα κάθε χώρας αντιπροσωπεύει ένα από τα πεδία της κρατικής επιρροής στη διαμόρφωση της ταυτότητας.²² Η Μ. Κουτσελίνη, αναφερόμενη στο Αναλυτικό Πρόγραμμα χωρών με δυσεπίλυτα προβλήματα, υποστηρίζει ότι είναι ένα κατεξοχήν παιδαγωγικό κείμενο με πολιτική, ιδεολογική και κοινωνιολογική βάση. Από τα περιεχόμενά του διαφαίνονται οι παιδαγωγικές, ιδεολογικές - πολιτικές και κοινωνιολογικές επιλογές της εκάστοτε εκπαιδευτικής πολιτικής.²³

Μια άλλη πτυχή του θέματος που αναφέρεται στην επίδραση που έχει η εκπαίδευση στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας αφορά τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς. Η επαφή με τη διαφορετική εθνική, θρησκευτική, γλωσσική, πολιτισμική ταυτότητα του μαθητή φέρνει στην επιφάνεια ζητήματα του ίδιου του εκπαιδευτικού που έχουν να κάνουν με την προσωπική, την επαγγελματική και την κοινωνική του ταυτότητα. Ο εκπαιδευτικός καλείται να πάρει (είτε ανοικτά είτε μέσα του) θέση απέναντι σε δύσκολα και αποσταθεροποιητικά θέματα, όπως είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι φυλετικές διαφορές, η ανοχή και η αποδοχή της διαφοράς.²⁴

21. Zhao, Yali, Lin, Lin & Hoge, John D. (2007). «Establishing the need for cross-cultural and global issues research», *International Education Journal*, 8(1): 140.

22. Γιάννακα, Χρυσοβαλάντη (2008). *Η συλλογική ταυτότητα των Ελληνοκυπρίων όπως αυτή παρουσιάζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσης*. Μεταπτυχιακή εργασία, σ. 56-57. ΠΤΑΕ Πανεπιστήμιο Πατρών.

23. Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, Μαίρη (2003). «Τα αναλυτικά προγράμματα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου (1959-1993) και οι κοινωνικο-πολιτικές τους διαστάσεις». Στο *Η αυγή του 21ου αιώνα: Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου. Πάτρα: ΠΤΑΕ Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμο 14-7-2014. <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/>.

24. Δραγώνα, Θάλεια (2007). «Ταυτότητα και Εκπαίδευση». Στο Αλεξάνδρα Ανδρούσου (Επιμ.), *Κλειδιά και Αντικλειδιά*, σ. 32-33. Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ.- Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Όσον αφορά την κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας και την αντιμετώπιση της εξω-ομάδας, έχει διαπιστωθεί ότι τα παιδιά κατά την πρώιμη παιδική ηλικία διαμορφώνουν σχέσεις μεταξύ των παιδιών της ίδιας εθνικής ομάδας.²⁵ Αλλά σε κοινοτικό περιβάλλον με διενέξεις, τα παιδιά έχουν περιορισμένες ευκαιρίες να αλληλεπιδράσουν με παιδιά από διαφορετικές εθνικές ομάδες.²⁶

Σε μια πρόσφατη ειδική θεματική έκδοση, παρουσιάζονται αναλύσεις για κοινωνίες που είναι διαιρεμένες γεωγραφικά – η Βόρεια Ιρλανδία, η Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, η Παλαιστίνη, ο Λίβανος, η Κύπρος, η Ρουάντα.²⁷ Διερευνώνται οι εμπειρίες και οι αντιλήψεις παιδιών που μεγαλώνουν σε κοινωνίες εθνικά και πολιτικά διαιρεμένες. Μεταξύ άλλων, αναφέρονται στη διερεύνηση του ρόλου του εθνισμού (nationalism) σε σχέση με την εκπαίδευση και τις δυνητικά αρνητικές επιπτώσεις της σχολικής εκπαίδευσης σε καταστάσεις σύγκρουσης μεταξύ των εθνικών ομάδων.²⁸

Οι Μ. Christou και Σ. Spyrou ερευνούν, σε μια εν εξελίξει μελέτη, τις εμπειρίες παιδιών Ελληνοκυπρίων ηλικίας 10 με 12 ετών.²⁹ Με επίκεντρο την πράξη διέλευσης και την εμπειρία της επίσκεψης στα κατεχόμενα

25. Brooker, Liz (2006). «From home to the home corner: Observing children's identity-maintenance in early childhood settings», *Children and Society*, 20(2): 116-127, quoted in Pache Huber, Véronique & Spyrou, Spyros (2012). «Children's interethnic relations in everyday life - beyond institutional contexts», *Childhood*, 19(3): 293.

26. Healy, Julie (2006). «Locality matters: Ethnic segregation and community conflict – the experience of Protestant girls in Belfast», *Children and Society*, 20(2): 112, quoted in Pache Huber, Véronique & Spyrou, Spyros (2012), ό.π., σ. 293.

27. Leonard, Madeleine, McKnight, Martina & Spyrou, Spyros (2011). «Special Issue: Growing Up in Divided Societies», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(9-10): 520-606.

28. Pache Huber, V. & Spyrou, S., ό.π., σ. 293.

29. Με τη μερική άρση των περιορισμών από το 2003, κατέστη δυνατή η μετακίνηση Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων από τη μία ή την άλλη πλευρά με τη διέλευση της διαχωριστικής πράσινης γραμμής που χωρίζει το ελεύθερο από το κατεχόμενο, βόρειο τμήμα της Κύπρου. Η Πράσινη Γραμμή ή επίσημα «Παρεμβαλλόμενη γραμμή του Ο.Η.Ε. στην Κύπρο» είναι όπως προαναφέρθηκε το όριο μεταξύ ελεύθερων περιοχών και κατεχόμενων από την Τουρκία περιοχών της Κυπριακής Δημοκρατίας. Σκοπός της ήταν να αποτρέψει κλιμάκωση της έντασης μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων. Ονομάστηκε Πράσινη Γραμμή επειδή ο τότε διοικητής των βρετανικών δυνάμεων στην Κύπρο στρατηγός Γιανγκ τη χάραξε με πράσινο μολύβι επάνω στον χάρτη. Αποκαλείται και «νεκρή ζώνη» και «γραμμή κατάπαυσης του πυρός». Δημιουργήθηκε για πρώτη φορά στις 30 Δεκεμβρίου 1963, έπειτα από συμφωνία Ελληνοκυπρίων, Τουρκοκυπρίων και Άγγλων, όταν ξέσπασαν οι πρώτες σοβαρές κοινοτικές ταραχές στη νεαρή ακόμη τότε Κυπριακή Δημοκρατία. Δεν εκτεινόταν τότε σε όλο το νησί, υπήρχε μόνο στη Λευκωσία και αργότερα εκεί που εντοπιζόνταν τουρκοκυπριακοί θύλακες. Από τον Μάρτιο του 1964, οπότε κατέφτασαν στο νησί στρατιώτες του Ο.Η.Ε., η φύλαξη της έχει ανατεθεί σε αυτούς. Επεκτάθηκε κατά πολύ μετά την εισβολή της Τουρκίας

εδάφη, η μελέτη επιδιώκει να αναδείξει τους μηχανισμούς που εμπλέκονται στην κατασκευή της εθνικής (ethnic) διαφορετικότητας. Οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι για να κατανοήσουμε πώς τα παιδιά πλοηγούνται στις εθνικές διαιρέσεις στο πλαίσιο αυτών των επισκέψεων, θα πρέπει να διερευνήσουμε τον ρόλο που διαδραματίζουν οι φορείς λήψης αποφάσεων σε σχέση με την κατασκευή της ταυτότητας. Δηλαδή, δεν είναι μόνο η πραγματική εμπειρία της διέλευσης, αλλά και η προετοιμασία πριν από την αναχώρηση και οι συναισθηματικές αντιδράσεις τους για το πώς βιώνουν το γεγονός, όπως για παράδειγμα ο θυμός, η δυσφορία, ο φόβος.³⁰

Όπως αναφέρει ο G. W. Allport, για την ισχυροποίηση της εσω-ομάδας το κράτος και η οικογένεια χρησιμοποιούν σύμβολα, όπως τη σημαία, το σχολείο, τον εθνικό ύμνο, τις εφημερίδες, τα ιστορικά έγγραφα.³¹ Έννοιες, όπως αυτή του έθνους, που επιδρούν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων, περιλαμβάνονται σε όλα τα μαθήματα του Αναλυτικού Προγράμματος, κυρίως στο μάθημα της Ιστορίας και της Αγωγής του Πολίτη.³² Όμως το πρόγραμμα σπουδών δεν αποτελεί τη μόνη πηγή διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας για τα παιδιά στο σχολείο. Άλλοι σημαντικοί παράγοντες είναι τα σχολικά βιβλία και το ιδεολογικό υπόβαθρο των δασκάλων.³³

Συλλογικές ταυτότητες στον ελλαδικό χώρο

Ο άνθρωπος μπορεί να είναι ταυτόχρονα μέλος πολλών κοινωνικών ομάδων, όπως η οικογένεια, η θρησκευτική κοινότητα, το έθνος κ.ά. Κάθε κοινωνική ομάδα ορίζει με τον δικό της τρόπο τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν

στην Κύπρο το 1974. Η γραμμή αυτή εκτείνεται πλέον σε μήκος 300 χλμ. και χωρίζει το νότιο από το βόρειο μέρος του νησιού, στο οποίο έχει δημιουργηθεί ένα μη αναγνωρισμένο κράτος. Βλ. Τμήμα τελωνείων. Κυπριακή Δημοκρατία. Διαθέσιμο στις 19-09-2014, <http://www.mof.gov.cy/mof/customs/customs.nsf/All/6C816214735FA1C9422577B300240AAC?OpenDocument>.

30. Christou, Miranda & Spyrou, Spyros (2012). «Border encounters: How children navigate space and otherness in an ethnically divided society», *Childhood*, 19(3): 302-303.

31. Allport, Gordon W. (1979). *The Nature of Prejudice* (25th edition), σ. 44. USA: Addison-Wesley Publishing Company.

32. Papadakis, Yiannis (2006). «Disclosure and Censorship in Divided Cyprus. Towards an Anthropology of Ethnic Autism». Στο Y. Papadakis, N. Peristianis & G. Welz (Επιμ.), *Divided Cyprus. Modernity History and the Island in Conflict*, σ. 66. USA: Indiana University Press.

33. Giannaka, Chrysovalante & Spinthourakis, Julie-Athena (2009). «Collective Identity in Greek Cypriot's Curriculum: The case of Primary Education's Curriculum». Στο A. Ross (Επιμ.), *Human Rights and Citizenship Education*, σ. 5. London: CiCe.

τη συλλογική της ταυτότητα και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η συλλογική ταυτότητα εντάσσεται στην ατομική ταυτότητα των μελών των κοινωνικών ομάδων.³⁴ Η σύγχρονη ελληνική ταυτότητα περιλαμβάνει, εκτός από την ελληνική εθνική, και στοιχεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αυτές τις δύο ταυτότητες μελέτησαν ο Δ. Γεώργας και η ερευνητική του ομάδα, στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ.³⁵ Ειδικότερα, μελετήθηκε ο τρόπος με τον οποίο ο Έλληνας αντιδιαστέλλει την ελληνική με την ευρωπαϊκή του ταυτότητα.³⁶ Στο δείγμα της έρευνάς τους περιελήφθησαν 808 έφηβοι, ηλικίας 16 ετών, 419 φοιτητές και φοιτήτριες, και 108 εκπαιδευτικοί. Οι περιοχές που έγινε η δειγματοληψία ήταν η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, η Αλεξανδρούπολη, τα Ιωάννινα και η Κρήτη. Θεώρησαν ότι για την ανάδειξη των διαφορών σε σχέση με τους κεντρικούς άξονες βάσει των οποίων ορίζεται και βιώνεται η εθνική και η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι απαραίτητη η σύγκριση των τριών βασικών ομάδων που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή των εκπαιδευτικών, των μαθητών και των φοιτητών.³⁷ Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, εκπαιδευτικοί, μαθητές και φοιτητές προσδιορίζουν με παρόμοιο τρόπο τα στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας.³⁸ Σαφής διαφοροποίηση υπάρχει μεταξύ ελληνικών και ευρωπαϊκών χαρακτηριστικών. Παρατηρήθηκε θετικότερη γνώμη για την Ελλάδα και τους Έλληνες απ' ό,τι για την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους. Υπάρχει έντονη παραδοχή ότι προέχει η ελληνικότητα και έπεται η ευρωπαϊκή διάσταση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων.³⁹

34. Ιντζεσίλογλου, Νικόλαος. «Περί κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων: Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», *Εμείς και οι Άλλοι*, σ. 178.

35. Το ΕΠΕΑΕΚ είναι το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του ΥΠ.Ε.Π.Θ., το οποίο σχεδιάστηκε για την Εκπαίδευση και την Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση με στόχο να ανταποκριθεί η Ελλάδα στις προκλήσεις που διαμορφώνονται διεθνώς με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, μετατρέποντάς τις σε ευκαιρίες ανάπτυξης και ποιότητας ζωής. Διαθέσιμο 12-9-2014, <http://www.epeaek.gr/epeaek/el/home.jsp>.

36. Το ερευνητικό πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ, με τίτλο «Διερεύνηση της εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας των αξιών και των στάσεων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση των βασικών ομάδων που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία», υλοποιήθηκε την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1998 έως τον Ιούνιο του 2000.

37. Γεώργας, Δημήτριος κ.ά. (2002). «Διερεύνηση της εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας, των αξιών και των στάσεων των βασικών ομάδων που εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση». Στο Άλκηστις Βερέβη (Επιμ.), *Το έργο «Έρευνα» 1997-2000: Συνοπτική παρουσίαση*, σ. 413. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.

38. Γεώργας, Δ., ό.π., σ. 414.

39. Γεώργας, Δ., ό.π., σ. 415-417.

Για τον ελληνικό πληθυσμό η τοπική ταυτότητα αποτελεί καθολικό φαινόμενο. Η συλλογική ταυτότητα δηλώνει τη συνείδηση των Ελλήνων που προέρχονται από συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ότι συνδέονται μεταξύ τους και αποτελούν μια πολιτισμικά ευδιάκριτη κοινωνική ομάδα.⁴⁰ Όμως στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζεται και η ιδιαιτερότητα να υπάρχουν πληθυσμοί με ελληνική εθνική ταυτότητα (Πόντιοι, Θρακιώτες Βόρειας και Ανατολικής Θράκης, Σμυρνιοί κ.ά.), οι οποίοι χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα τοπικά πολιτισμικά πρότυπα, αλλά έχουν αποκοπεί από τον γεωγραφικό χώρο καταγωγής τους. Η συλλογική ταυτότητα που διακρίνει αυτούς τους ελληνικούς πληθυσμούς δεν είναι εθνική ή εθνοτική, γιατί οι πληθυσμοί αυτοί αποτελούν τμήμα ευρύτερου έθνους, του ελληνικού έθνους, και δεν είναι απλά τοπική, γιατί έχει χαθεί ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς. Η Μ. Βεργέτη ορίζει ως εθνοτοπική τη συλλογική ταυτότητα κοινωνικής ομάδας, μέλους ευρύτερου έθνους, που μεταναστεύει μαζικά από τον τόπο καταγωγής του, χωρίς δυνατότητα μαζικής επιστροφής σε αυτόν.⁴¹

Ειδικότερα, η Μ. Βεργέτη το 1994 δημοσίευσε μελέτη της για την ποντιακή ταυτότητα. Μελετήθηκαν οι διαδικασίες διαμόρφωσης και μετεξέλιξης της εθνοτοπικής ταυτότητας στον ελλαδικό χώρο μέσα από την κοινή εμπειρία των αφηγήσεων ζωής ατόμων πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς προσφύγων από τον Μικρασιατικό Πόντο, και πρώτης γενιάς μεταναστών από την πρώην Σοβιετική Ένωση, και ειδικότερα μεταναστών από το Καζαχστάν που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 1965-1987. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην πρωτεύουσα, γιατί από τις μεγάλες πόλεις όπου εγκαταστάθηκαν Έλληνες ποντιακής καταγωγής η περιοχή Αθήνας - Πειραιά είναι ο χώρος στον οποίο λειτουργούν αποτελεσματικότερα οι διαδικασίες αφομοίωσης. Στην πρωτεύουσα ο ποντιακός πληθυσμός είναι μικρότερος και περισσότερο διεσπαρμένος απ' ό,τι στους δήμους και στις κοινότητες της Βόρειας Ελλάδας.⁴²

Σύμφωνα με τη Μ. Βεργέτη, στον ελλαδικό χώρο οι Έλληνες του Πόντου ανακαλύπτουν ότι εκτός από Έλληνες είναι και Πόντιοι. Ο τόπος καταγωγής λειτουργεί ως στοιχείο αυτοαναγνώρισης και ετεροαναγνώρισης, δηλαδή χορηγεί ταυτότητα.⁴³ Η συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού στην πορεία μετεξέλιξής της από την αρχή μέχρι το τέλος του εικοστού αιώνα χαρακτηρίζεται από σημαντικές αναπροσαρμογές. Το

40. Βεργέτη, Μαρία Κ. (2000). *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*, σ. 52-53. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

41. Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 57.

42. Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 59-60.

43. Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 61.

ιστορικό πλαίσιο και η κρατούσα ιδεολογία αποτελούν σημαντικούς παράγοντες μετασχηματισμού της ταυτότητας, μέσω του επανοπροσδιορισμού των κοινωνικών της ορίων.⁴⁴

Τη συλλογική ταυτότητα της τέταρτης γενιάς των Ελλήνων ποντιακής καταγωγής μελέτησε ο Γ. Καϊλάρης. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Κεντρικής Μακεδονίας και συγκεκριμένα στους νομούς Ημαθίας, Πέλλας, Κιλκίς και Πιερίας, δηλαδή σε περιοχές με σημαντικό και συγκεντρωμένο ποντιακό πληθυσμό. Διερευνήθηκαν τα πολιτισμικά, οικονομικά, και ιδεολογικά στοιχεία που συνθέτουν τη βάση της διαφοροποίησης της ομάδας. Η ερευνητική διαδικασία πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις: η πρώτη τον Μάιο του 1996, όπου δόθηκαν ερωτηματολόγια σε μαθητές της Γ΄ γυμνασίου των παραπάνω νομών, και η δεύτερη τον επόμενο χρόνο στο ίδιο δείγμα, που πλέον ήταν στην Α΄ λυκείου, αλλά μόνο σε αυτούς που είχαν ποντιακή καταγωγή.⁴⁵ Τα συμπεράσματα παρουσίασαν τη σημαντικότητα των πολιτισμικών προτύπων (όπως η γλώσσα, ο χορός, το τραγούδι) για τη διατήρηση της εθνοτοπικής ταυτότητας και στην τέταρτη γενιά.⁴⁶

Σε έρευνα που πραγματοποίησε το 2006 η Π. Παραδεισοπούλου, εξέτασε τις διαδρομές που ακολούθησαν οι Πόντιοι πρόσφυγες για να ενταχθούν στην ελλαδική κοινωνία, καθώς και τις συνέπειες των διαδρομών αυτών στη διατήρηση και διαφοροποίηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.⁴⁷ Οι συμμετέχοντες ήταν πρόσφυγες πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς από περιοχές του Πόντου που πραγματοποίησαν μόνιμη εγκατάσταση σε χωριά του νομού Κοζάνης.⁴⁸ Σύμφωνα με τα συμπεράσματα, η ένταξη των Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο ως ισότιμων μελών της κοινωνίας ξεκίνησε από την τρίτη γενιά.⁴⁹

Η Τρ. Χατζηγεωργίου ερευνήσε όψεις και εκδοχές της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση που έφθασαν στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Με επιτόπια έρευνα μελέτησε τους νεοερχόμενους Πόντιους από το Καζαχστάν σε δύο όψεις των καθημερινών δραστηριο-

44. Βεργέτη, Μ., ό.π., σ. 72.

45. Καϊλάρης, Γιάννης Γ. (2002). *Η τέταρτη γενιά των Ποντίων: Κοινωνική πρόβαση*, σ. 17-19. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

46. Καϊλάρης, Γ., ό.π., σ. 63-372.

47. Παραδεισοπούλου, Πολύμνια (2012). *Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων*. Διδακτορική διατριβή, σ. 7. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

48. Παραδεισοπούλου, Π., ό.π., σ. 176.

49. Παραδεισοπούλου, Π., ό.π., σ. 435.

τήτων: στην οικιακή σφαίρα και στους συλλόγους.⁵⁰ Συγκεκριμένα, η προσέγγιση αποσκοπούσε περισσότερο στην κριτική των πρακτικών που προσδιορίζουν και αναδιαμορφώνουν την αίσθηση των «ορίων», ως προς την κοινωνία υποδοχής, παρά στην οριστική αποτίμηση μιας παγιωμένης κοινωνικής διαφοροποίησης.⁵¹

Η Ε. Λεζέ πραγματοποίησε έρευνα σε 434 Ελληνοπόντιους παλινοστούντες μαθητές (222 αγόρια - 212 κορίτσια) και των τριών τάξεων (Α' = 201, Β' = 141, Γ' = 92) των δημοσίων γυμνασίων της Καλλιθέας και του Μενιδίου του νομού Αττικής, οι οποίοι ήρθαν με τους γονείς τους στην Ελλάδα από τις διάφορες Δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ (π.χ. Ρωσία, Γεωργία, Καζακιστάν κ.ά.) μεταξύ των ετών 1981-1997, με αυξητική τάση «εισοροής» το 1990 και σταδιακή μείωση της προσέλευσής τους από το 1996 και εξής. Δύο από τους βασικούς στόχους της έρευνας ήταν η διερεύνηση (α) της δομής της αυτοαντίληψης που διαμορφώνουν οι έφηβοι Ελληνοπόντιοι παλινοστούντες μαθητές στους διάφορους τομείς της ζωής τους (π.χ. κοινωνική αποδοχή, σχολική ικανότητα, αθλητική ικανότητα, φυσική εμφάνιση, διαγωγή, σχέσεις με γονείς, «σφαιρική αυτοαξία») και (β) η συσχέτιση των επιμέρους διαστάσεων της «αυτοαντίληψης» και της «σφαιρικής τους αυτοαξίας» με ορισμένους παράγοντες, όπως της σχολικής προσαρμογής (π.χ. ικανοποίηση από το ελληνικό σχολείο, κατανόηση μαθημάτων και σχολική επίδοση).⁵²

Από τα αποτελέσματα αναδεικνύεται η πολυδιάστατη φύση της αυτοαντίληψης των εφήβων Ελληνοποντίων παλινοστούντων μαθητών, η διαμόρφωσή της οποίας εξαρτήθηκε από την υποκειμενική σπουδαιότητα που απέδωσαν στους διάφορους τομείς των ατομικών τους ικανοτήτων. Επίσης, από τη θετική συσχέτιση της «αυτοαντίληψης της σχολικής ικανότητας» των μαθητών αυτών και των μεταβλητών της σχολικής τους προσαρμογής στην Ελλάδα αναδεικνύεται ο κυρίαρχος ρόλος του σχολείου «υποδοχής» για τη διαμόρφωση θετικής αυτοαξιολόγησης από τους συγκεκριμένους μαθητές. Επιπλέον καθιστά τους παράγοντες της υψηλής ή χαμηλής σχολικής τους επίδοσης και της κατανόησης ή μη των μαθημάτων στη «δεύτερη γλώσσα» (δηλαδή, στην ελληνική) σημαντικούς τόσο για

50. Χατζηγεωργίου, Τριάδα (2006). «Έλληνες Πόντιοι» από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση. Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα. Διδακτορική διατριβή, σ. 154. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

51. Χατζηγεωργίου, Τ., ό.π., σ. 1.

52. Λεζέ, Ευαγγελία (2002). «Η αυτοαντίληψη των εφήβων Ελληνοποντίων παλινοστούντων μαθητών: Δομή και παράγοντες συσχέτισης». Στο Νικόλαος Ζούκας και Θεόδωρος Μητάκος (Επιμ.), *Ελληνική παιδαγωγική και εκπαιδευτική έρευνα*, Μέρος Γ', Θεματική ενότητα Χ10. Αθήνα: Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος. http://www.pee.gr/?page_id=299. Διαθέσιμο στις 21-09-2014.

τη διατύπωση θετικών ή αρνητικών αυτοαξιολογήσεων, όσο και για την ομαλή ή μη προσαρμογή τους στο νέο σχολικό περιβάλλον.⁵³

Μεθοδολογία

1. Σκοπός και επιμέρους στόχοι

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εντοπίσει και να παρουσιάσει αναλυτικά και κριτικά τη σχέση συλλογικής ταυτότητας και εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ειδικότερα, μελετώνται οι συμπεριφορές παιδιών σχολικής ηλικίας και επιδιώκεται να αξιολογηθεί η εκπαιδευτική διαδικασία ως παράγοντας διαμόρφωσης και ισχυροποίησης μορφών συλλογικής ταυτότητας. Ταυτοχρόνως, μελετάται και η αντίστροφη πορεία, δηλαδή η επίδραση του βαθμού και του είδους της συλλογικής ταυτότητας στην αποτελεσματικότητα της λειτουργίας της εκπαίδευσης.

2. Δείγμα

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2012. Το δείγμα ήταν ογδόντα τέσσερις μαθητές/μαθήτριες (36 αγόρια και 48 κορίτσια), το 100% των μαθητών που φοιτούσαν στις Δ', Ε' και Στ' τάξεις στα δύο από τα τρία εξαθέσια δημοτικά σχολεία της Προσοτσάνης, στον νομό Δράμας.⁵⁴

Η επιλογή του συγκεκριμένου νομού οφείλεται στη μεγάλη πληθυσμιακή συγκέντρωση μαθητών με καταγωγή από τον Πόντο και την εξωελλαδική Θράκη. Ο Δήμος Προσοτσάνης είναι ο ένας από τους πέντε δήμους του νομού. Οι μαθητές των σχολείων ήταν στην καταγωγή Ντόπιοι, Πόντιοι, Θρακιώτες, Μικρασιάτες, Βλάχοι και Σαρακατσάνοι.

3. Όργανα και διαδικασία αξιολόγησης

Στην ερευνητική διαδικασία χρησιμοποιήθηκε η συμμετοχική παρατήρηση και γραπτό ερωτηματολόγιο με μορφή δομημένης συνέντευξης που περι-

53. Λεζέ, Ε., ό.π.

54. Η έρευνα έγινε στους μαθητές του 3ου και 2ου Δημοτικού Σχολείου Προσοτσάνης. Τα σχολεία ανήκουν σε διαφορετικές πληθυσμιακά περιοχές: το 3ο Δημοτικό Σχολείο ανήκει στη γειτονιά των ντόπιων και το 2ο των προσφύγων. Οι μαθητές του 1ου Δημοτικού Σχολείου δεν περιλαμβάνονται στο δείγμα, επειδή το σχολείο τους βρίσκεται στην ίδια γειτονιά με το 3ο. Επιπλέον, στα εν λόγω σχολεία, μετά τις καταρτήσεις και τις συγχωνεύσεις των μικρότερων σχολικών μονάδων της ευρύτερης περιοχής του Δήμου Προσοτσάνης, φοιτούν μοιρασμένα τα παιδιά αυτών των περιοχών.

λάμβανε βιογραφικά στοιχεία του ερωτώμενου.⁵⁵ Τα παιδιά σχολικής ηλικίας είναι εξοικειωμένα με αυτά τα μεθοδολογικά εργαλεία.⁵⁶ Επιλέχθηκε αυτή η μορφή ερωτηματολογίου, παρά το γεγονός ότι περιορίζει την ελευθερία έκφρασης των ερωτώμενων, γιατί βοηθά αφενός στη σύγκριση των αποτελεσμάτων και αφετέρου μειώνει την αμηχανία, την ανασφάλεια και τη διστακτικότητα που εμφανίζουν τα παιδιά αυτής της ηλικίας. Επιπλέον, ο συνδυασμός διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων δίνει τη δυνατότητα αξιοποίησης των πλεονεκτημάτων τους. Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ήταν άλλες ανοικτές, δηλαδή ο ερωτώμενος μπορούσε να αναπτύξει την απάντησή του, και άλλες κλειστές.⁵⁷ Οι μαθητές ενημερώθηκαν για την έρευνα και τον σκοπό της πριν από τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου.

Αποτελέσματα - Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα προκύπτουν από την αξιολόγηση των πληροφοριών που συλλέχτηκαν (α) μέσω ερωτηματολογίου, (β) από συμμετοχική παρατήρηση στην παροχή εκπαίδευσης μέσω του εθνικού συστήματος παιδείας και (γ) από φορείς παροχής παιδείας, όπως οι πολιτιστικοί σύλλογοι.

Η οικογένεια ως παράγοντας διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας

Όπως παρουσιάζουν τα στοιχεία του Πίνακα 26.1, τα παιδιά σχολικής ηλικίας από 9 έως 12 ετών έχουν ήδη υιοθετήσει τη συλλογική ταυτότητα των ομάδων κοινωνικής ένταξης των γονιών τους, ανεξαρτήτως από τη συμμετοχή τους σε πολιτιστικό σύλλογο. Οι μαθητές γνωρίζουν και μιλούν για την καταγωγή τους, η οποία στην προκειμένη περίπτωση αφορά τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές ομάδες του νομού, τους Ντόπιους, τους Πόντιους και τους Θρακιώτες.

55. Το ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε ύστερα από πιλοτική εφαρμογή και διορθώσεις από τη Μαρία Βεργέτη κατά την ερευνητική διαδικασία της διδακτορικής διατριβής της Φρόσως Χαραλαμπίδου. Η παρούσα έρευνα αποτελεί πολύ μικρό τμήμα της όλης ερευνητικής διαδικασίας της διατριβής, η οποία είναι στο στάδιο της τελικής συγγραφής.

56. Charalampidou, Effrosini & Vergeti, Maria (2010). «New Technologies and Creative Learning: Educational Software and Edutainment from Students of Primary Schools». Στο Rossitsa Penkova, Violeta Mircheva, Nikolina Tsvetkova & Mirena Legurska (Επιμ.), *ICT in the Education of the Balkan Countries. Education and Pedagogy in Balkan Countries 11*, σ. 462-468. Varna: Balkan Society for Pedagogy and Education.

57. Παράδειγμα ερώτησης: «Ποιες δραστηριότητες του συλλόγου σου αρέσουν περισσότερο;».

Πίνακας 26.1
Αναφορές του τόπου καταγωγής στο σπίτι

Συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	8	4	4	50%	2	50%
Ε'	4	10	4	100%	8	80%
ΣΤ'	8	8	8	100%	8	100%
Σύνολο	20	22	16		18	

Δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	4	12	4	100%	4	33%
Ε'	8	6	2	25%	6	100%
ΣΤ'	4	8	4	100%	8	100%
Σύνολο	16	26	10		18	

Όπως προκύπτει από τη συμμετοχική παρατήρηση και από τις απαντήσεις των ερωτώμενων παιδιών, η ευρύτερη οικογένεια αποτελεί επίσης σημαντικό παράγοντα δημιουργίας της ταυτότητας. Πιο συγκεκριμένα, παιδιά που δεν πηγαίνουν σε πολιτιστικό σύλλογο δηλώνουν με έμφαση τη συλλογική τους ταυτότητα. Όσα γνωρίζουν για την καταγωγή τους και για την ιστορία του τόπου τους, τα έχουν πληροφορηθεί από τον παππού και τη γιαγιά. Στην αφήγησή τους χρησιμοποιούν με σταθερό, χαμογελαστό και εμφατικό τρόπο φράσεις όπως, «ο παππούς μου λέει...», «η γιαγιά μου με φωνάζει έτσι...». Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά προέρχονται από αγροτικές περιοχές, όπου τα παντρεμένα παιδιά ζουν μαζί ή κοντά στους γονείς τους. Αυτό δίνει τη δυνατότητα στα εγγόνια να βιώνουν την παράδοση, η οποία διατηρείται και μεταβιβάζεται στους απογόνους.

Η κοινότητα ως παράγοντας διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας

Η κοινότητα είναι σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης και ισχυροποίησης της συλλογικής ταυτότητας. Στον κοινωνικό περίγυρο το παιδί βιώνει

πολιτισμικά στοιχεία της συλλογικής ταυτότητας (ποντιακής, ντόπιας, θρακιώτικης), όπως τη γλώσσα, τα έθιμα, τις παραδόσεις, τον καθημερινό τρόπο ζωής.

Ο ιδιαίτερος πολιτισμός βιώνεται περισσότερο έντονα σε αγροτικές περιοχές και ιδιαίτερα σε χωριά με αμιγή πληθυσμό είτε προσφύγων είτε γηγενών. Στις εν λόγω περιοχές, οι περισσότερες δράσεις που πραγματοποιούνται σχετίζονται με την κοινή καταγωγή και την ιστορική μνήμη. Σε αυτές συμμετέχει ο συνολικός πληθυσμός της κοινότητας είτε ενεργά με άμεση συμμετοχή, όπως για παράδειγμα σε δρώμενα, είτε παθητικά παρακολουθώντας τους εορτασμούς και τις τελετουργίες.

Ο κοινωνικός χώρος των παιδιών που συμμετέχουν στην έρευνα χαρακτηρίζεται από σημαντικές δράσεις που αφορούν την ισχυροποίηση της ιστορικής μνήμης μέσω της αναβίωσης εθίμων και διοργάνωσης δρώμενων.⁵⁸ Τα παιδιά, είτε είναι μέλη των τοπικών συλλόγων είτε δεν είναι, συμμετέχουν λιγότερο ή περισσότερο ενεργά σε αυτές τις εκδηλώσεις και στα δρώμενα. Με τη συμμετοχή τους ταυτίζονται με τα μέλη των κοινωνικών ομάδων (Ποντίων, Θρακιωτών, Ντόπιων) και αισθάνονται ότι «αυτοί είναι δικοί τους άνθρωποι».

Παιδική ηλικία και οργανωμένες μορφές προώθησης της ταυτότητας (σχολείο, πολιτιστικοί και κοινωνικοί φορείς)

Τα παιδιά υιοθετούν τη συλλογική ταυτότητα της οικογένειας. Όμως προβαίνουν και τα ίδια σε ενέργειες που εδραιώνουν και ισχυροποιούν το συναίσθημα ταύτισης με τα μέλη συγκεκριμένης τοπικής και/ή εθνοτοπικής ομάδας. Ένδειξη δράσης προς την κατεύθυνση διατήρησης της ταυτότητας είναι η ενεργή συμμετοχή των παιδιών στις δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων και σε πολιτιστικά δρώμενα του σχολείου και της κοινότητας.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 26.2, τα περισσότερα αγόρια, αν απομακρυνθούν από τον τόπο τους, για παράδειγμα κάνουν ένα ταξίδι στην Αθήνα, δηλώνουν τη συλλογική τους ταυτότητα. Πιο συγκεκριμένα, από αυτά που δεν πηγαίνουν σε σύλλογο μόνο δύο μαθητές της Στ' τάξης δήλωσαν και τις δύο συλλογικές ταυτότητες (Δραμινός, Πόντιος). Η ίδια συμπεριφορά παρατηρήθηκε και σε δύο μαθητές της Ε' τάξης που

58. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αναβίωση του δρώμενου των «Μπαμπούγερων» στην Καλή Βρύση του Δήμου Προσοτσάνης.

Πίνακας 26.2
*Δήλωση της συλλογικής ταυτότητας,
 όταν είναι μακριά από τον τόπο κατοικίας*

Συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	8	4	6	75%	2	50%
Ε'	4	10	2	50%	2	20%
ΣΤ'	8	8	6	75%	0	0%
Σύνολο	20	22	14		4	

Δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	4	12	2	50%	4	33%
Ε'	8	6	6	75%	0	0%
ΣΤ'	4	8	4	100%	2	25%
Σύνολο	16	26	12		6	

πηγαίνουν σε σύλλογο με ποικίλες δραστηριότητες.⁵⁹ Ενώ, δύο παιδιά της Δ' τάξης και δύο της Στ' τάξης που πηγαίνουν σε ντόπιο σύλλογο της Προσοτσάνης δήλωσαν μόνο την τοπική ταυτότητα, Δραμινός.⁶⁰

Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο με τα κορίτσια. Ένα μικρό ποσοστό δηλώνει την καταγωγή του (βλ. Πίνακα 26.3), ενώ τα περισσότερα συμπεριλαμβάνουν και την τοπική ταυτότητα, δηλαδή δηλώνουν «Πόντια ή Ντόπια ή Θρακιώτισσα και Δραμινή» (βλ. Πίνακα 26.3).⁶¹

59. Η περιοχή στην οποία βρίσκεται ο Πολιτιστικός Σύλλογος των Κοκκινογείων Προσοτσάνης (μόλις 3 χιλιόμετρα από την Προσοτσάνη) κατοικείται από όλες σχεδόν τις προαναφερόμενες πληθυσμιακές ομάδες. Στον σύλλογο λειτουργούν με επιτυχία δραστηριότητες που έχουν επιλέξει οι ερωτώμενοι, όπως το θέατρο και η ξυλογλυπτική.

60. Οι μαθητές πηγαίνουν στον Μουσικοχορευτικό Σύλλογο Προσοτσάνης «Ο Μέγας Αλέξανδρος». Αυτοπροσδιορίζονται ως γηγενείς, ντόπιοι και μάλιστα κάποιοι από αυτούς χρησιμοποιούν τον αυτοπροσδιορισμό Μακεδόνας.

61. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αυτοπροσδιορισμός Ελληνίδα μιας μαθήτριας με καταγωγή από τη Γεωργία και την Ουκρανία, αν και στο ερωτηματολόγιο δεν περιλαμβάνεται αυτός ο προσδιορισμός.

Πίνακας 26.3
Δήλωση καταγωγής
και τοπικής ταυτότητας από κορίτσια

Συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο					
Τάξεις	Κορίτσια	Δραμινή		Δραμινή και η καταγωγή της	
		Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	4	0	0%	2	50%
Ε'	10	4	40%	4	40%
ΣΤ'	8	6	75%	2	25%
Σύνολο	22	10		8	

Δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο					
Τάξεις	Κορίτσια	Δραμινή		Δραμινή και η καταγωγή της	
		Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	12	4	33%	0	0%
Ε'	6	2	33%	4	66%
ΣΤ'	8	4	50%	2	25%
Σύνολο	26	10		6	

Οι μαθητές που φοιτούν στα σχολεία της Προσοτσάνης προέρχονται από την αστική και αγροτική περιοχή του Δήμου Προσοτσάνης. Οι οικογένειές τους, στη συντριπτική πλειονότητά τους, εντάσσονται στις μεγαλύτερες πληθυσμιακά ομάδες, δηλαδή στους Πόντιους, τους Θρακιώτες και τους Ντόπιους. Όπως διαπιστώνεται από τα αποτελέσματα της έρευνας, εκτός από την ευρύτερη συλλογική ταυτότητα που δηλώνει τον τόπο καταγωγής (Θρακιώτης ή Πόντιος), υπάρχει η τοπική ταυτότητα του τόπου γέννησης. Τα παιδιά μπορεί να έχουν και την τοπική ταυτότητα της περιοχής που ζουν, δηλαδή Προσοτσανιώτης/ώτισσα. Οι ταυτότητες λειτουργούν αρμονικά σε ομόκεντρους κύκλους μέσα στην ατομική ταυτότητα. Τα παιδιά ανάλογα με την περίπτωση τις επιλέγουν για να δώσουν απάντηση στο ερώτημα «ποιος, ποια είμαι;».

Τα παιδιά συμμετείχαν σε δράσεις πολιτιστικών συλλόγων και τοπικών φορέων. Μαθητές με διαφορετική καταγωγή –όπως ντόπια, βλάχικη– συμμετείχαν σε εκδηλώσεις του σχολείου με θέματα προσφυγιάς και εξέφρασαν έντονο ενδιαφέρον για τους χορούς και την κατανόηση στίχων τραγουδιών και ποιημάτων της ποντιακής διαλέκτου. Είναι χαρακτηριστική

η αυθόρμητη φράση μαθητή κατά την επεξήγηση στίχων ποντιακού ποιήματος: «Α! τώρα το κατάλαβα!».⁶²

Επίσης, οι μαθητές, με την ενεργή συμμετοχή τους σε δράσεις πολιτιστικών συλλόγων, διατηρούν και ισχυροποιούν τη συλλογική τους ταυτότητα. Είναι αξιοσημείωτη η παρατήρηση μαθητριών που πηγαίνουν σε διαφορετικό πολιτιστικό σύλλογο από την καταγωγή τους. Μάλιστα η μία μετακινείται από την Προσοτσάνη σε αμιγές προσφυγικό ποντιακό χωριό, τη Γραμμένη, απόστασης περίπου 12 χιλιομέτρων, για να συμμετέχει ενεργά στις δράσεις του συλλόγου και πλαισιώνει το καλύτερο χορευτικό τμήμα του. Αφορμή για αυτήν την επιλογή της αποτέλεσε η φίλη της, που γνώρισε στο σχολείο.

Η ποντιακή ταυτότητα προβάλλεται από τα παιδιά σε μεγαλύτερο βαθμό από τη θρακιώτικη και την ντόπια. Παιδιά με ποντιακή συλλογική ταυτότητα το δηλώνουν εμφατικά. Ειδικότερα, στην πιο πάνω ερώτηση υπήρξαν απαντήσεις που δεν περιορίστηκαν απλά στη δήλωση, αλλά χρησιμοποίησαν φράσεις όπως «Θα απαντήσω ότι είμαι Πόντιος και κατάγομαι από τον Πόντο», «Φυσικά είμαι Πόντιος», «Και βέβαια θα το πω, είμαι Πόντια».

Όπως παρουσιάζουν οι προηγούμενοι πίνακες, τα παιδιά που πηγαίνουν σε πολιτιστικούς συλλόγους προβάλλουν την τοπική ή την εθνοτοπική τους ταυτότητα περισσότερο από τα παιδιά που δεν πηγαίνουν. Στον Πίνακα 26.4 καταγράφονται τα ποσοστά των μαθητών που πηγαίνουν σε πολιτιστικό σύλλογο με δραστηριότητες που αφορούν και τη διατήρηση της μνήμης περιοχών όπου κάποτε υπήρχε ελληνισμός. Η συμμετοχή των αγοριών είναι μεγαλύτερη σε σχέση με αυτήν των κοριτσιών. Στον ίδιο πίνακα καταγράφεται επίσης η προτίμηση όλων των παιδιών στον χορό, ως κύρια δραστηριότητα του συλλόγου ή ως προτίμηση ανάμεσα σε άλλες, όπως είναι η συνάντηση με τους φίλους.

Οι πολιτιστικοί σύλλογοι είναι φορείς που παρέχουν παιδεία και ταυτόχρονα αποτελούν οργανωμένες μορφές διατήρησης και ισχυροποίησης μορφών συλλογικής ταυτότητας. Οι μαθητές που πηγαίνουν σε πολιτιστικό σύλλογο αναβιώνουν τοπικά δρώμενα και μαθαίνουν χορούς, μουσικά όργανα, την ιστορία και τα έθιμα του τόπου γέννησης και του τόπου καταγωγής. Η μουσική, ο χορός και τα δρώμενα συμβάλλουν στη διατήρηση και μετάδοση του περιεχομένου της συλλογικής ταυτότητας.

62. Οι στίχοι ήταν από το ποίημα η «Καμπάνα του Πόντου». Βλ. Χατζηθεοδωρίδης, Βασίλης, Χαράλαμπιδου, Φρόσω & Λαζαρίδης, Θ. Διαμαντής (2013). «Θεέ μ' δείξον τη δύναμη σ'». Στο Αντώνης Παυλίδης & Γεωργία Χαριτίδου (Επιμ.), *Εγχειρίδιο διδασκαλίας της ποντιακής διαλέκτου σε ενήλικες*, σ. 210. Αθήνα: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Ποντίων Εκπαιδευτικών.

Πίνακας 26.4

Συμμετοχή σε πολιτιστικό σύλλογο και επιλογή δραστηριοτήτων

Συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	12	14	8	66%	4	29%
Ε'	12	16	4	33%	10	62,5%
ΣΤ'	12	16	8	66%	8	50%
Σύνολο	36	46	20		22	

Χοροί				
Τάξεις	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	2	50%	4	33%
Ε'	6	75%	0	0%
ΣΤ'	4	100%	2	25%
Σύνολο	12		6	

Συλλογική ταυτότητα και εκπαιδευτική διαδικασία

Υπάρχει σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ συλλογικής ταυτότητας και εκπαιδευτικής διαδικασίας: όσο ισχυρότερη είναι η συλλογική ταυτότητα, τόσο μεγαλύτερη ωφέλεια υπάρχει από το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και όσο περισσότερη κοινωνικοποίηση παρέχει η εκπαίδευση, τόσο ισχυροποιείται η ταυτότητα. Η σχέση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της συλλογικής ταυτότητας ερευνήθηκε μέσω συμμετοχικής παρατήρησης στις δραστηριότητες του σχολείου και των κοινωνικών φορέων.

Στα Αναλυτικά Προγράμματα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δίνεται η δυνατότητα ανάδειξης τοπικών και εθνοτοπικών συλλογικών ταυτοτήτων μέσω αναφορών και ανάπτυξης προγραμμάτων που αφορούν την ιστορία, την τοπική ιστορία και τον λαϊκό πολιτισμό. Τα συγκεκριμένα αυτά προγράμματα καθοδηγούν στην ανάληψη ομαδικών δραστηριοτήτων. Για παράδειγμα, οι μαθητές στο πλαίσιο της Μελέτης της Β' τάξης του δημοτικού σχολείου οργανώνουν ως τελική δραστηριότητα στην ενότητα της λαογραφίας τη δική τους λαογραφική έκθεση με παραδοσιακά αντικείμενα που φέρνουν από το σπίτι τους. Στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής, στο πρωινό

ή στο ολόημερο πρόγραμμα του σχολείου, διδάσκονται παραδοσιακούς χορούς και παιχνίδια. Επίσης, στην Ιστορία περιλαμβάνεται ενότητα για την τοπική ιστορία, δίνοντας τη δυνατότητα στους μαθητές να ανατρέξουν σε πηγές του τόπου τους που σχετίζονται με αυτήν. Το πιο ελεύθερο και δημιουργικό μάθημα που συνδυάζει γνώση, αναζήτηση, οργάνωση, δραστηριότητες και τελική παρουσίαση είναι η Ευέλικτη Ζώνη, όπου μπορούν να αναπτυχθούν καινοτόμα προγράμματα.⁶³ Επιπρόσθετα, κοινές εκδηλώσεις και δράσεις του σχολείου με τους πολιτιστικούς συλλόγους και την τοπική κοινωνία ενισχύουν τις μορφές συλλογικής ταυτότητας, με τις οποίες ταυτίζονται τα παιδιά.⁶⁴

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στον Πίνακα 26.5, παρατηρείται υπεροχή των κοριτσιών έναντι των αγοριών σε ό,τι αφορά τη γνώση της ιστορίας του τόπου τους. Η διαφορά των γνώσεων εντοπίζεται με θετικότερες τιμές στα παιδιά που πηγαίνουν σε πολιτιστικό σύλλογο σε σχέση με αυτά που δεν πηγαίνουν. Διαφορές παρουσιάζονται και μεταξύ των τάξεων. Τα παιδιά της Στ' καταγράφουν μεγαλύτερα ποσοστά γνώσεων.

Συνοψίζοντας, τα παιδιά υιοθετούν τη συλλογική ταυτότητα της οικογένειας. Όμως προβαίνουν και τα ίδια σε ενέργειες που εδραιώνουν και ισχυροποιούν την υπάρχουσα συλλογική ταυτότητα. Ένδειξη δράσης προς την κατεύθυνση διατήρησης της ταυτότητας είναι η ενεργή συμμετοχή των παιδιών σε δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων και σε πολιτιστικά

63. Ενδεικτικές αναφορές για τη σύνδεση των θεμάτων με την ύλη του δημοτικού σχολείου και υπόδειγμα διαθεματικής προσέγγισης περιλαμβάνονται στο Χαραλαμπίδου, Ευφροσύνη (2010). «Μουσειακή αγωγή: Εκπαιδευτικά προγράμματα για το Αρχαιολογικό Μουσείο της Δράμας». Στο Φρόσω Χαραλαμπίδου (Επιμ.), *Πάμε Μουσείο; Εκπαιδευτικά προγράμματα για το μουσείο*, σ. 63-66. Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ.

64. Ένα τέτοιο πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους 2012-2013. Παρουσιάστηκε στο 3ο Δημοτικό Σχολείο Προσοτσάνης σε εκδήλωση με θέμα «Τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Προσοτσάνης». Επίσης, κάθε χρόνο στο ίδιο σχολείο παρουσιάζονται θέματα προσφυγιάς, που αφιερώνονται στη μνήμη της γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου και της Μικράς Ασίας. Στην εκδήλωση συμμετείχαν και οι πολιτιστικοί σύλλογοι της περιοχής (Μουσικοχορευτικός Σύλλογος Προσοτσάνης «Ο Μέγας Αλέξανδρος», Θρακομικρασιατικός Πολιτιστικός Σύλλογος Προσοτσάνης, Σύλλογος Ποντίων Προσοτσάνης «Ο ΠΟΝΤΟΣ», Πολιτιστικός Σύλλογος Γραμμένης «Η ΕΙΡΗΝΗ», Πολιτιστικός Σύλλογος Σιταγρών Δράμας, Πολιτιστικός Σύλλογος Καλής Βρύσης) με οργανωπαίχτες, μουσικά όργανα, παραδοσιακές φορεσιές κ.ά. Οι μαθητές είχαν αναλάβει δράσεις, τις οποίες υποστήριξαν με εξαιρετικές παρουσιάσεις. Για παράδειγμα, μια μαθήτρια με καταγωγή από την Ουκρανία συμμετείχε σε μικρό θεατρικό ρόλο με ποντιακή διάλεκτο, ένας μαθητής με βλάχικη καταγωγή τραγούδησε με στόμφο ένα ποντιακό τραγούδι και από μόνος του ζήτησε επιπλέον διευκρινίσεις για τους στίχους, μαθητές ποντιακής και θρακικής καταγωγής τραγούδησαν και χόρεψαν ντόπιους χορούς. Σε αυτές τις εκδηλώσεις οι γονείς πάντα προσφέρουν παραδοσιακά εδέσματα, όπως πιρσοσί, ωτία κ.ά.

Πίνακας 26.5
Γνώση της ιστορίας του τόπου κατοικίας

Συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	8	4	4	50%	2	50%
Ε'	4	10	2	50%	4	40%
ΣΤ'	8	8	2	25%	8	100%
Σύνολο	20	22	8		14	

Δεν συμμετέχουν σε πολιτιστικό σύλλογο						
Τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια	Αγοριών		Κοριτσιών	
	Σύνολο	Σύνολο	Συχνότητα	Ποσοστό	Συχνότητα	Ποσοστό
Δ'	4	12	4	100%	0	0%
Ε'	8	6	0	0%	0	0%
ΣΤ'	4	8	2	50%	4	50%
Σύνολο	16	26	6		4	

δρώμενα του σχολείου και της κοινότητας. Η κοινότητα και οι πολιτιστικοί σύλλογοι είναι φορείς που παρέχουν παιδεία και ταυτόχρονα αποτελούν οργανωμένες μορφές διατήρησης και ισχυροποίησης μορφών συλλογικής ταυτότητας. Υπάρχει σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ συλλογικής ταυτότητας και εκπαιδευτικής διαδικασίας: όσο ισχυρότερη είναι η συλλογική ταυτότητα, τόσο μεγαλύτερη ωφέλεια υπάρχει από το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και όσο περισσότερη κοινωνικοποίηση σε θέματα ταυτότητας παρέχει η εκπαίδευση, τόσο ισχυροποιείται η ταυτότητα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανδρούσου, Α. (Επιμ.). (2007). *Κλειδιά και Αντικείμενα*. Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ.- Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Βεργέτη, Μ.Κ. (2000). *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας* (2η έκδ.). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

- Βερέβη, Α. (Επιμ.). (2002). *Το έργο «Έρευνα» 1997-2000: Συνοπτική παρουσίαση*. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.
- Γιάννακα, Χ. (2008). *Η συλλογική ταυτότητα των Ελληνοκυπρίων όπως αυτή παρουσιάζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα της Δημοτικής Εκπαίδευσης*. Μεταπτυχιακή εργασία. ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Ζούγκης, Ν. & Μητάκος, Θ. (Επιμ.). (2002). *Ελληνική παιδαγωγική και εκπαιδευτική έρευνα*. Αθήνα: Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος. http://www.pee.gr/?page_id=299. Διαθέσιμο στις 21-09-2014.
- Ιωαννίδου-Κουτσελίνη, Μ. (2003). «Η αυγή του 21ου αιώνα: Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις». Στο *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου*. Πάτρα: ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Πατρών. <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr>. Διαθέσιμο στις 14-7-2014.
- Καϊλάρης, Γ. (2002). *Η τέταρτη γενιά των Ποντίων: Κοινωνική πρόσβαση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κωνσταντοπούλου, Χ., Γερμανός, Δ., Μαράτου-Αλιπράντη, Α. & Οικονόμου, Θ. (Επιμ.). (2000). *Εμείς και οι Άλλοι: Αναφορά στις τάξεις και στα σύμβολα*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ματακιάς, Α. (2005). *Λεξικό εννοιών*. Αθήνα: Πελεκάνος.
- Παραδεισοπούλου, Π. (2012). *Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παυλίδης, Α. & Χαριτίδου, Γ. (Επιμ.). (2013). *Εγχειρίδιο διδασκαλίας της ποντιακής διαλέκτου σε ενήλικες*. Αθήνα: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Ποντίων Εκπαιδευτικών.
- Jenkins, R. (2007). *Κοινωνική ταυτότητα* (μτφρ., Κ. Γεωργοπούλου). Αθήνα: Σαββάλας.
- Χαραλαμπίδου, Φ. (2010). *Πάμε Μουσείο; Εκπαιδευτικά προγράμματα για το Μουσείο*. Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ.
- Χατζηγεωργίου, Τ. (2006). «Έλληνες Πόντιοι» από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση. *Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ξενόγλωσση

- Allport, G. W. (1979). *The Nature of Prejudice* (25th ed). USA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Barth, F. (1998). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference* (2nd ed). Long Grove, Illinois: Waveland Press, Inc.
- Christou, M. & Spyrou, S. (2012). «Border encounters: How children navigate space and otherness in an ethnically divided society», *Childhood*, 19(3): 302-316. <http://chd.sagepub.com>. Ανακτήθηκε 19-6-2014.
- Ellemers, N., Russell, S. & Bertjan, D. (1999). *Social identity: Context, commitment, content*. Oxford, England: Blackwell.
- Howard, J. A. (2000). «Social Psychology of Identities», *Annual Review of Sociology*, 26: 367-368.

- Kantner, C. (2006). «Collective Identity as Shared Ethical Self-Understanding: The Case of the Emerging European Identity», *European Journal of Social Theory*, 9(4): 501-523.
- Leary, M. R. & Tangney, J.P. (2003). *Handbook of Self and Identity*. New York: Guilford.
- Leary, M. R. & Tangney, J.P. (2012). *Handbook of Self and Identity* (2nd ed). New York: Guilford.
- Pache Huber, V. & Spyrou, S. (2012). «Children's interethnic relations in everyday life – beyond institutional contexts», *Childhood*, 19(3): 291-301.
- Papadakis, Y. (2006). *Divided Cyprus. Modernity History and the Island in Conflict*. USA: Indiana University Press.
- Penkova, R., Mircheva, V., Tsvetkova, N. & Legurska, M. (Επιμ.). (2010). *ICT in the Education of the Balkan Countries. Education and Pedagogy in Balkan Countries* 11 (2010). Varna: Balkan Society for Pedagogy and Education.
- Spyrou, S. & Christou, M. (Επιμ.). (2014). *Children and Borders*. Palgrave: Macmillan, doi: 10.1057/9781137326317.0014. Ανακτήθηκε 1-11-2014.
- Tajfel, H. (1984). *The social dimension*. London: Cambridge University Press.
- Wetherell, M. & Mohanty, C.T. (2010). *The SAGE Handbook of Identities*. London: SAGE Publications Ltd.
- Woodward, K. (2004, 2008). *Questioning Identity: Gender, Class, Ethnicity* (2nd ed.). London: Routledge (2004) - Taylor & Francis e-Library (2008).
- Zhao, Y., Lin, L. & Hoge, J.D. (2007). «Establishing the need for cross-cultural and global issues research», *International Education Journal*, 8(1): 139-150.

Ο παρών συλλογικός τόμος περιλαμβάνει ερευνητικά κείμενα καταξιωμένων κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, τα οποία διερευνούν βασικά θέματα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης και αποτελούν ευαίσθητα κοινωνικά ζητήματα, κατανεμημένα σε επτά ενότητες:

- 1) Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης
- 2) Κοινωνικές Ανισότητες και Εκπαίδευση
- 3) Εκπαίδευση, Κοινωνία και Κρίση
- 4) Σχολική Βία
- 5) Κοινωνία, Ετερότητα και Εκπαίδευση
- 6) Εκπαίδευση και Φύλο
- 7) Περί Μεθοδολογίας

Στα κείμενα αποτυπώνεται η σύγχρονη παραγωγή γνώσης στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η παρουσίαση της θεωρητικής προσέγγισης, της μεθοδολογίας και των αποτελεσμάτων των ερευνών αφενός παρέχει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τη γνώση και αφετέρου επιτρέπει την κριτική προσέγγισή της, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα σημαντικό και πρωτότυπο το εν λόγω εγχείρημα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΚΚ 9551295

ISBN 978-960-01-1707-3

